

# **ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА:**

## **АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ**

Г.В. Козаченко д.е.н., професор

Ю.С. Погорелов, д.е.н., доцент

Полтавський національний технічний університет

імені Юрія Кондратюка

В економічній безпекології важливою є проблема оцінювання економічної безпеки. Важливість оцінок економічної безпеки системи будь-якого рівня безсумнівна, саме такі оцінки виступають підставою прийняття рішень не лише щодо забезпечення економічної безпеки, а й можливостей розвитку системи, визначення необхідних ресурсів, створення та використання резервів системи, оцінювання ефективності системи економічної безпеки та діяльності відповідного підрозділу підприємства.

Оцінювання економічної безпеки підприємства належить до тих питань економічної безпекології, щодо яких існують численні дослідження, але поки ще не лише не існує прийнятої методики оцінювання, а й підходи до оцінювання остаточно не сформувалися. Взагалі складається враження про втрату інтересу науковців до оцінювання економічної безпеки, а у сучасних публікаціях згадуються напрацювання давно минулих років.

За результатами аналізу наявних напрацювань щодо оцінювання економічної безпеки підприємства наявні підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства розподілено за кількома підходами до оцінювання економічної безпеки підприємства: функціональний, індикаторний, експертний, вузькофункціональний та ін. (рис. 1). Розподіл наявних підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства за певними підходами вже зустрічається у сучасній літературі з безпекології. Так, у [22] виділено такі групи: оцінювання економічної безпеки загалом по підприємству з використанням евристичних методів або використання однакових для всіх складових показників та оцінювання економічної безпеки підприємства за окремими складовими з наступним

інтегруванням оцінних показників та визначення кінцевого показника. Проте описаний у [22] розподіл підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства не охоплює всі наявні підходи.

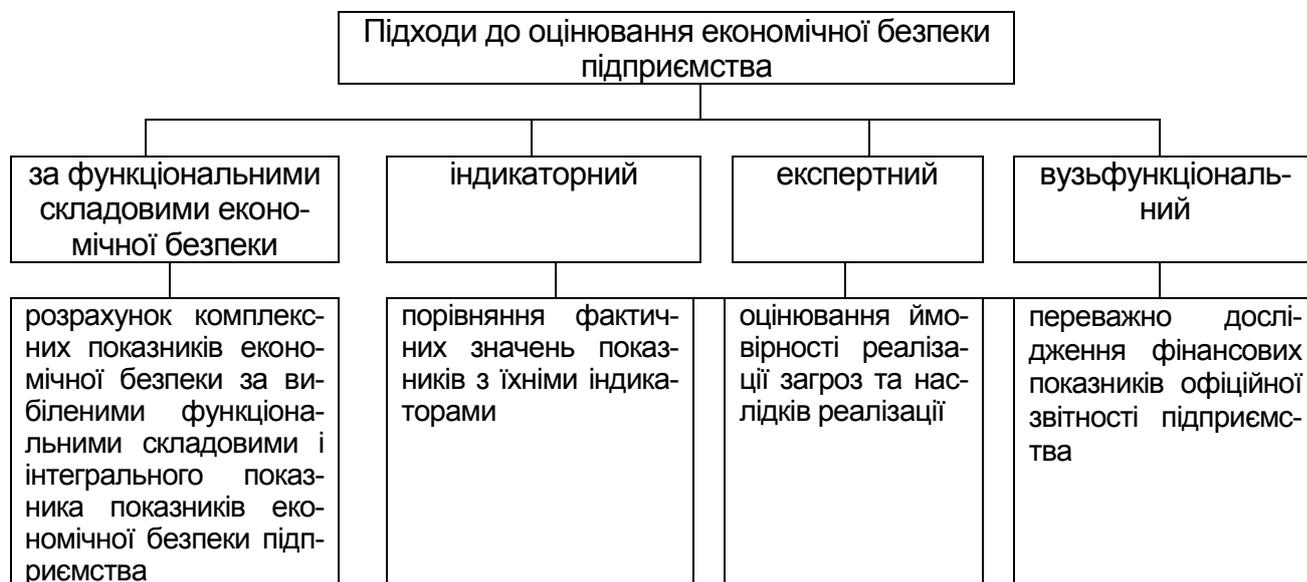


Рис. 1. Підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства

Підхід до оцінювання економічної безпеки підприємства розуміється як сукупність однотипних прийомів та способів вимірювання рівня економічної безпеки. Кожен з наявних підходів базується на використанні відповідного інструментарію, кожному з підходів властиві свої достоїнства і обмеження, але жоден з них не визнаний досконалішим порівняно з іншими. Внаслідок абсолютно різної інструментальної бази наявні підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства не конкурують між собою. Можна говорити лише про різний ступінь розробленості підходів та їхнього поширення.

Найбільш розповсюдженим в оцінюванні економічної безпеки підприємства є функціональний підхід. Хронологічно він з'явився першим, багато у чому повторюючи та копіюючи наявні підходи до квантифікації інших явищ або процесів в діяльності підприємства. Методика оцінювання економічної безпеки підприємства за її функціональними складовими передбачає такі дії.

*Виділення складових економічної безпеки підприємства.* Щодо переліку таких складових немає єдності поглядів, іноді складові просто повторюють

функціональні підсистеми управління підприємством. Найчастіше розглядають техніко-технологічну, фінансову, інтелектуально-кадрову, екологічну, інформаційну, політико-правову, силову та ринкову складові (наприклад, [18, с. 469]), рідше - комерційну, ринкову, соціальну, сировинну й енергетичну складові [10, с. 88-97].

*Вибір (найчастіше) або конструювання (значно рідше) показників, що характеризують економічну безпеку підприємства за кожною функціональною складовою.* Щодо переліку показників немає єдності думок. Дуже часто такі показники характеризують різноманітні аспекти результатів діяльності підприємства (ефективність, конкурентоспроможність, результати фінансової або виробничої діяльності). Тому опис з їхнім використанням саме економічної безпеки підприємства часто викликає сумніви. Тут доречно згадати використання аналітичних показників динаміки, структури та співвідношень взаємопов'язаних показників діяльності підприємства [1, с. 289]. Але широкого розповсюдження в оцінюванні економічної безпеки підприємства такі показники поки не знайшли.

*Нормалізація різних за характером (абсолютні та відносні) та вимірниками показників для приведення їх до однакового виміру.* Нормалізація показників зумовлена тим, що для оцінювання економічної безпеки за вибраними функціональними складовими використовуються різноманітні за вимірниками показники, кількість яких не регламентується. Тобто економічна безпека за вибраними функціональними складовими оцінюється за різними показниками. Для приведення цих показників до єдиного вигляду і виконується їхня нормалізація за вибраною шкалою. Але внаслідок того, що показники за вимірниками є різними, то і шкали для їхньої нормалізації різні. Єдиної шкали немає (та її і не може бути).

*Визначення комплексних показників економічної безпеки за кожною з вибраних функціональних складових шляхом згортки нормалізованих одиничних показників за кожною функціональною складовою.* З цього приводу також немає не лише єдності думок, але й будь-яких критеріїв та ознак для виділення

вагомості одиничних показників. Визначення вагових коефіцієнтів має суб'єктивний характер, тобто залежить від думки експертів, що беруть участь в оцінюванні економічної безпеки підприємства. Комплексний показник економічної безпеки за кожною з вибраних функціональних складових визначається по-різному: як середньоарифметична (з урахуванням коефіцієнтів вагомості) одиничних показників, як корінь відповідного ступеня з добутку нормалізованих одиничних показників [7], на основі бальних оцінок за кожною функціональною складовою [20, с. 102].

*Визначення інтегрального показника економічної безпеки підприємства* шляхом згортки комплексних показників за кожною з вибраних функціональних складових. Для визначення інтегрального показника властиві ті ж проблеми, що і для визначення комплексних показників за кожною з вибраних функціональних складових.

Оцінювання економічної безпеки підприємства за функціональним підходом найчастіше зустрічається у дослідженнях з економічної безпеки підприємства. Певною мірою це зумовлено очевидними перевагами підходу, серед яких слід зазначити на такі: звичний хід оцінних розрахунків, їхня простота; можливість використати для визначення комплексних показників одиничні показники, які є у звітності підприємства, або для розрахунку яких є необхідні дані; можливість вибору показників або їхнього конструювання; можливість використати будь-скільки показників.

Проте, на наш погляд, недоліки функціонального підходу в оцінюванні економічної безпеки підприємства є суттєвішими, що зумовлює необхідність значного удосконалення цього підходу або вкрай обмеженого його використання. Таке твердження зумовлено тим, що:

нормалізація значень одиничних показників та наступні дві згортки (одиничних та комплексних показників) призводять до значного відриву отримуваних оцінок економічної безпеки від її реального стану;

в оцінюванні використовуються ретроспективні значення показників, внаслідок чого отримувані оцінки економічної безпеки становлять інтерес для

аналітичної діяльності, але практично непридатні для прийняття поточних управлінських рішень (не говорячи вже про стратегічні) та рекомендацій служби (відділу) економічної безпеки щодо діяльності підприємства;

відсутні обґрунтовані рекомендації стосовно показників, які якнайточніше характеризуватимуть кожну зі складових економічної безпеки підприємства;

труднощі виникають з окремими показниками, які не мають загальноприйнятого значення, оскільки при визначенні рівня економічної безпеки важливу роль відіграють не лише вибрані показники, а й їхні граничні значення;

суттєвим недоліком є практична неможливість визначення впливу на рівень економічної безпеки якісних характеристик, наприклад, репутації підприємства, рівня довіри до нього контрагентів, відданості персоналу та ін.

Функціональний підхід до оцінювання економічної безпеки застосовується не лише на рівні підприємства. Так, в Україні з 2007 року прийнято до використання Методику розрахунку рівня економічної безпеки України [16] (затверджена наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р.) Методику побудовано за функціональними складовими безпеки (макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча). У цій методиці при упорядкуванні одиниць сукупності виникає необхідність агрегування усіх ознак множини в одну інтегральну оцінку.

У методиці розрахунку рівня економічної безпеки України передбачено такі етапи конструювання інтегральної оцінки економічної безпеки: формування множини індикаторів; визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень індикаторів; нормалізація індикаторів; визначення вагових коефіцієнтів; розрахунок інтегрального індексу. Агрегування ознак ґрунтується на так званій теорії "адитивної цінності", згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей його складових. Якщо ознаки множини мають різні одиниці вимірювання, то адитивне агрегування потребує приведення їх до однієї основи, тобто попередньої нормалізації.

Другий з числа аналізованих підходів оцінювання економічної безпеки підприємства – індикаторний – є достатньо відомим. Г. Атаманов вважає, що у теорії економічної безпеки методологія аналізу та оцінювання економічної безпеки з використанням показників-індикаторів є найбільш розробленою та презентованою [2]. Погоджуючись зі другою оцінкою Г. Атаманова оцінювання економічної безпеки з використанням показників-індикаторів, є підстави заперечувати першу.

Індикатор позначає граничне - мінімальне або максимальне - значення показників. Індикаторний підхід оцінювання економічної безпеки полягає у встановленні рівня економічної безпеки за результатами порівняння фактичних значень показників (національної економіки, регіону, діяльності підприємства) з індикаторами, що виступають граничними значеннями цих показників. Відхилення фактичних значень показників від індикаторів визначають рівень економічної безпеки: чим значнішим є відхилення, тим нижчим рівень економічної безпеки.

З використанням системи індикаторів можна оперативно аналізувати стан економічної безпеки країни, регіону або підприємства (інша справа, що переважно у ретроспективному аспекті). Але у сучасних публікаціях з оцінювання економічної безпеки з використанням показників-індикаторів йдеться переважно про індикатори-показники або їхні граничні значення для економічної безпеки держави (наприклад, [3,5,23]) або регіону (наприклад, [14,15, 17]). Пропонована Є.Д. Кормішкіним система містить 68 індикаторів, значення яких створюють інформаційне підґрунтя для діагностики кризового стану економічної безпеки регіону [15]. Розроблену у [14] систему індикаторів побудовано таким чином, що з її використанням можна оцінити не лише економічну безпеку регіону, але й рівень його тіньової економіки, тому що при формуванні груп індикаторів економічної безпеки регіону враховано особливості методів, що найчастіше використовують для визначення рівня тінізації економіки у цілому та за окремими її видами (або сферам) - метод "витрати населення - ро-

здрібний товарообіг", монетарний та "електричний" методи, метод збитковості підприємств.

У Росії та в Україні виділено типові макроекономічні індикатори економічної безпеці країни і встановлено їхні нормативні граничні значення. У Росії широкого поширення, у тому числі й в офіційних документах (зокрема, у офіційних документах Ради Федерації РФ), одержали показники економічної безпеки, підготовлені С.Ю. Глазьєвим [6]. Незважаючи на офіційне визнання цієї системи показників, авторитетними вченими висловлені сумніви щодо придатності цих показників для аналізу будь-яких економічних проблем внаслідок тотального незбігу даних офіційної російської статистики з реальним станом російської економіки [12]. А. Ілларіонов відзначив, що показники С.Ю. Глазьєва не можна використати в аналізі проблем економічної безпеки ані з теоретичної, ані з практичної точки зору, а стан економічної безпеки (економічної небезпеки) характеризують інші показники.

В оцінюванні економічної безпеки підприємства індикаторний підхід застосовується значно рідше [11,13,24]. І навіть тоді, коли автори заявляють про використання індикаторів та критеріїв економічної безпеки, зрештою послідовність оцінювання зводиться до функціонального підходу (наприклад, [24]).

Індикаторний підхід до оцінювання економічної безпеки здається простим у використанні. Але ця простота оманлива. Насправді використання цього підходу є простим за умови досконалої методичної бази визначення та постійного уточнення значень індикаторів економічної безпеки того чи іншого об'єкта безпеки. Б.А. Райзберг описав проблеми у використанні індикаторного підходу в оцінюванні економічної безпеки, які зводяться до такого:

коло індикаторів економічної безпеки системи будь-якого рівня не можна встановити однозначно, між різними індикаторами існують причинно-наслідкові зв'язки і взаємозалежності, у зв'язку з чим рівною мірою можуть використовуватися різні сукупності індикаторів;

граничні величини індикатора економічної безпеки можуть залежати від значень інших індикаторів, у зв'язку з чим необхідно встановлювати індикатори з урахуванням їхнього взаємозв'язку індикаторів;

фактично не існує строго відомого, заздалегідь задуманого порогу, при перетині якого система відразу ж потрапляє у безповоротний кризовий стан. Системам економічної природи властива наявність граничної смуги, критичної зони, в межах якої вірогідність виникнення кризового стану стає відчутно високою. Система здатна перебувати в цій небезпечній зоні без повної втрати стійкості впродовж певного періоду, тривалість якого залежить від наявності резервів і міри живучості системи;

сукупність одночасно аналізованих індикаторів безпеки можна скоротити, виділяючи з економічної безпеки її окремі види, частини, такі як фінансова, бюджетна, податкова, кредитна безпека, і визначаючи групи індикаторів, що відповідають їм [19, с. 363-365]).

Отже, Б.А. Райзберг позначив головні проблеми в індикаторному підході до оцінювання економічної безпеки на будь-якому рівні, існування яких не дозволяє отримувати достовірні оцінки економічної безпеки – якість індикаторів, їхній взаємозв'язок (взаємовплив) та визначення коридору відхилень значень фактичних показників від індикаторів. До позначених Б.А. Райзбергом проблем слід додати ретроспективні значення використовуваних показників. Справа в тому, що з метою зменшення трудомісткості інформаційного забезпечення розрахунків та часу на оброблення інформації дуже часто індикаторами вибираються економічні та фінансові показники діяльності підприємства. Відповідно, їхні ретроспективні значення використовуються у порівнянні з індикаторами, що дозволяє оцінити економічну безпеку (країни, регіону або підприємства) у минулому періоді, і, якщо індикатори визначено з урахуванням наданих вимог, спричиняє некоректність порівняння (індикатори визначено для умов поточного періоду, а фактичні значення показників описують результати діяльності підприємства минулого періоду).

Проте сьогодні серйозні результати у розв'язанні проблем індикаторному підході до оцінювання економічної безпеки на будь-якому рівні є підстави вважати відсутніми. Як і у минулі роки, кожен з авторів набирає склад індикаторів (особливо на рівні регіону та підприємства) на свій розсуд, серйозні обґрунтування складу індикаторів, їхня перевірка на мультиколінеарність та відповідність вимогам, що сформульовано Б.А. Райзбергом, як правило, не виконуються. Між тим, розроблення саме системи індикаторів економічної безпеки є складною методологічною проблемою, оскільки їхня кількість і якість повинні бути достатніми для того, щоб завчасно й адекватно сигналізувати про виникнення і розвиток дестабілізуючих тенденцій, і одночасно не обтяжувати систему економічної безпеки, яка створена для оперативного реагування на можливі загрози [9, с. 75]. Саме це дозволяє стверджувати, що використання сукупності індикаторів для оцінювання економічної безпеки на будь-якому рівні далеко не завжди можна вважати системою (радше, комплексом), а оцінки економічної безпеки на будь-якому рівні, і особливо на рівні підприємства, не можна вважати достовірними.

Отже, функціональному та індикаторному підходам властиві спільні риси: використання ретроспективних показників, невирішеність питання їхнього відбору та усунення мультиколінеарності, приблизність і навіть умовність оцінок економічної безпеки. При застосуванні цих підходів не зовсім ясно, що ж, власне оцінюється: стан економічної безпеки, міра захищеності, об'єкти захисту тощо (не можна визнати коректність виразу "оцінювання рівня економічної безпеки, адже рівень вже є результатом оцінювання або необхідно говорити про визначення рівня). Відбувається це тому, що розвиток оцінного напрямку в економічній безпекології відбувався за відсутності вирішення дуже важливих питань: природа економічної безпеки, зв'язок її тлумачення з природою підприємства, врахування людського чинника тощо. Прискорений розвиток оцінного напрямку в економічній безпекології зумовлений, на наш погляд, оманливою простотою отримання оцінок, захопленням наукової експансії методів та методик оцінювання з інших сфер діяльності підприємства (а наукова експан-

сія має свої межі), відсутністю критичного оцінювання її результатів. Проте критична оцінка функціонального та індикаторного підходів зовсім не означає необхідність відмови від них. Ці підходи ще не вичерпали свого потенціалу, необхідний їхній подальший розвиток.

Методи експертного оцінювання в економічній безпекології широкого застосування не знайшли. Як відомо, експертне оцінювання застосовується в аналізі об'єктів (процесів, явищ), оцінки яких не піддаються формалізації та, відповідно, однозначній інтерпретації. Відсутність достовірної інформації про стан об'єкта, його функціонування та результати функціонування або неповнота інформації також сприяють зверненням до експертного оцінювання [21].

Незначним використання експертного оцінювання в економічній безпекології є, можливо, тому, що є можливість використання оцінних показників, а також відсутності експертів з економічної безпеки через остаточну невивченість цього явища у діяльності підприємства. Як відомо, ці методи використовуються там, де можливість застосування оцінних показників обмежена, наприклад, в оцінюванні ймовірності реалізації загроз та їхнього впливу на діяльність підприємства або можливих наслідків реалізації загроз. Недоліки та обмеження методів експертного оцінювання (недостатня кваліфікація спеціалістів, суб'єктивізм при прийнятті рішень, можливий вплив одного спеціаліста на решту членів групи, неякісно підготовлені запитання для опитування тощо) відомі і так само виявляються й в оцінюванні економічної безпеки підприємства.

Експертне оцінювання економічної безпеки сучасних вітчизняних підприємств є складним сьогодні ще й тому, що умови їхньої діяльності дуже швидко змінюються, тоді як основною умовою експертного оцінювання (будь-чого) є відносна стабільність об'єкта, що оцінюється. Адже висновки експертів щодо оцінок економічної безпеки підприємства та оцінок загроз діяльності підприємства базуються певним чином на динаміці таких оцінок у попередніх періодах. Крім того, виявлення та оцінювання загроз діяльності підприємства достатньо складно пов'язати з оцінками економічної безпеки підприємства.

В оцінюванні економічної безпеки підприємства вважаємо за доцільне звернути увагу на методи матричного підходу, які поки ще широкого застосування у цій галузі не отримали. У матричному підході використовуються алгоритмізовані методи, які базуються на логічних посилках та висновках. Методи матричного підходу є доволі зручними і відносно нескладними у використанні, забезпечують отримання швидкого результату без великих витрат, дозволяють отримати хоча і загальну, але достатньо точну оцінку ситуації, чим і пояснюється їхнє поширення в управлінні, зокрема, у стратегічному плануванні та маркетингу (наприклад, матриці BCG, багатокритеріальні матриці - матриця McKinsey, матриця Shell, матриця Г. Дея, матриця Д. Монієсона, матриця Мак Нейма, матриця Хекса-Меджлафа). Застосування цих методів дає добрі результати, коли процеси складно піддаються моделюванню, або показники є слабкоформалізованими або взагалі не підлягають формалізації.

Матричні методи дозволяють підходити до аналізу найбільш системно, упорядковуючи як складові елементи системи, так і взаємозв'язки між ними. Зв'язки і елементи можуть розглядатися у статичності або динаміці [4, с. 263]. Доволі широке розповсюдження матричного підходу в управлінні зумовило формування певних закономірностей у його застосуванні, які необхідно врахувати в оцінюванні економічної безпеки підприємства.

Матриці поділяються на чотири групи: з чотирьох, дев'яти, шістнадцяти і більше шістнадцяти клітинок. Чим більше клітинок містить матриця, тим вона складніша та інформативніша. У сучасному матричному аналізі за характером інформації матриці поділяються на кількісні та смислові [8, с. 363-365]).

Різноманітні матриці дозволяють досліджувати різноманітні аспекти економічної безпеки підприємства. Так, з використанням відповідних матриць можна отримати, наприклад, оцінки відповідності бажаного рівня (стану) економічної безпеки та можливостей підприємства.

Окремо слід зазначити на можливості в оцінюванні економічної безпеки підприємства матриці SWOT-аналізу, одного з найпоширеніших видів аналізу в стратегічному управлінні, який, щоправда, і визнається не всіма дослідника-

ми. Методика SWOT-аналізу у сучасній літературі викладається по-різному. SWOT-аналіз є загальною схемою, алгоритмом загального призначення, використання якого дозволяє отримати також загальні результати. Її використання в оцінюванні економічної безпеки підприємства надає можливість виявити та структурувати загрози економічній безпеці підприємства та можливості їхнього попередження або подолання, сильні і слабкі сторони підприємства, що впливають на забезпечення економічної безпеки підприємства. Результати SWOT-аналізу дозволяють побачити загальну ситуацію щодо економічної безпеки підприємства і можуть знайти використання у формуванні векторів безпекозабезпечувальної діяльності підприємства та її ресурсного забезпечення.

Кожна матриця надає можливість оцінювати економічну безпеку підприємства з окремої позиції, а тому не створює повної картини. Тому йдеться про формування сукупності матриць в оцінюванні економічної безпеки підприємства.

Для використання матричного методу необхідно:

вибрати види матриць;

розробити правила побудови матриць;

визначити перелік реальних загроз, які мають значний вплив на економічну безпеку підприємства;

визначити перелік реальних захисних інструментів (способів), які може застосувати підприємство;

вибрати (або розробити) методи узагальнення результатів матричного аналізу, виконаного з використанням окремих видів матриць.

Оскільки кожна матриця дозволяє оцінити певний аспект економічної безпеки підприємства, то у матричному підході необхідно використовувати декілька, можливо, різних матриць. Саме такі оцінки дозволять наочно побачити тенденції в економічній безпеці підприємства і дійти відповідних висновків.

За результатами упорядкування та аналізу підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства є підстави констатувати, що кожен з підходів

не можна визнати бездоганим через наявність суттєвих обмежень. Проте кожен з підходів має досліджуватися далі, оскільки жоден з них не вичерпав свого потенціалу. Проте поряд з подальшим розвитком наявних підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства потрібне формування і нових підходів, використання яких у практиці безпекозабезпечувальної діяльності може надати достовірні результати. Удосконалення наявних і пошук нових підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства не лише сприятиме поглибленню положень економічної безпекології, але й дозволить отримувати достовірні оцінки економічної безпеки підприємства.

### **Література:**

1. Аналіз господарської діяльності: теорія, методика, розбір конкретних ситуацій : [навч. посіб.] / Шпанковська Н. Г., Король Г. О., Ковальчук К. Ф., Костанецький В. В., Распопова Ю. О., Труш Ю. Т. — К.: ЦУЛ, 2012. — 328 с.
2. Атаманов Г.А. О некоторых методологических аспектах исследования экономической безопасности субъектов экономической деятельности. В кн.: Механизм экономико-правового обеспечения национальной безопасности: опыт, проблемы, перспективы. — Краснодар: НИИ экономики ЮФО, 2010. — С.24–34.
3. Баженова О. В. Аналіз стану економіки України в контексті її економічної безпеки / О. В. Баженова // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сб. науч. тр. ДонНУ. — Донецк : ДонНУ, 2004. — С. 839–845.
4. Бачевський Б. Є. Потенціал і розвиток підприємства : [навч. посіб.] / Б. Є. Бачевський, І. В. Заблудська, О. О. Решетняк. — К.: ЦУЛ, 2009. — 400 с.
5. Геєць В. М. Перешкоди економічному поступу та можливі шляхи їх подолання / В. М. Геєць // Економічний часопис. — 1996. — №11. — С. 23–31.
6. Глазьев С. Ю. Основа обеспечения экономической безопасности страны: альтернативный реформационный курс / С. Ю. Глазьев // Российский журнал. — 1997. — № 1. — С. 3–13.
7. Голович Н. М. Оцінка економічної безпеки функціонування сільськогосподарських підприємств Херсонської області / Н. М. Голович // Вісник Одеського національного університету. — 2014. — Вип. 5–6. Т. 19. — С. 39–42.
8. Грант Р. Современный стратегический анализ / Р. Грант; 5-е изд.; Серия "Классика МБА"; пер с англ. под ред. В.Н. Фунтова. — СПб: Питер, 2008. — 560 с.
9. Гутман Г. В. Экономическая безопасность государства и личности / Г. В. Гутман, Ю. Н. Ладыгин, А. И. Прилепский. — Владимир: Владимирский государственный педагогический университет, 1999. — 322 с.

10. Довбня С. Б. Діагностика рівня економічної безпеки підприємства / С. Б. Довбня, Н. Ю. Гічова // Фінанси України. — 2008. — № 4. — С. 88-97.
11. Доценко І. О. Формування системи оцінювання рівня економічної безпеки підприємства з урахуванням впливу підприємницьких ризиків / І. О. Доценко. Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Т. 18. Вип. 1. — Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2013. — С. 69-78.
12. Илларионов А. Критерии экономической безопасности. Показатели экономической безопасности по методике С. Глазьева / А. Илларионов : [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.libertarium.ru/86483>
13. Індикатори економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ffre.ru/rnarnamerpolmerotr.html>
14. Козаченко Г. В. Властивості системи тіньової економіки та її вплив на економічну безпеку регіону / Г. В. Козаченко, М. В. Кравченко. — У кн.: Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : [монографія]; в 3-х т. Т. 3 / за заг. ред. Г. В. Козаченко. — Луганськ: "Промдрук", 2014. — С. 130 – 164.
15. Кормишкин Е. Д. Экономическая безопасность региона: теория, методология, практика : [монография] / Е. Д. Кормишкин. — Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2002. — 140 с.
16. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджена Наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р. / [електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=97980&cat\\_id=38738](http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738)
17. Новикова И. В. Индикаторы экономической безопасности региона / И. В. Новикова, Н. И. Красников // Вестник Томского государственного университета. — 2010. — №330. — С. 132-138.
18. Покропивний С. Ф. Економіка підприємства : [навч. посіб.] / С. Ф. Покропивний. — К.: КНЕУ, 2000. — 526 с.
19. Райзберг Б. А. Государственное управление экономическими и социальными процессами : [учебн. пособие] / Б. А. Райзберг. — М.: Финансы, 2010. — 412 с.
20. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур : [монографія] / Н. Й. Реверчук. — Львів: ЛБІ НБУ, 2004. — 195 с.
21. Рой О. М. Исследования социально-экономических и политических процессов [учебн. для вузов] : / О. М. Рой. — СПб.: Питер, 2004. — 364 с. Электронный ресурс. — Режим доступа : [http://www.ahmerov.com/book\\_831\\_chapter\\_25\\_3.3\\_Metodologija\\_ehkspertnykh\\_o%D1%81enok.html](http://www.ahmerov.com/book_831_chapter_25_3.3_Metodologija_ehkspertnykh_o%D1%81enok.html).
22. Ткаченко А. М. Оцінка рівня економічної безпеки підприємства / А. М. Ткаченко, О. Л. Резніков // Вісник економічної науки України. — 2010. — №1. — С. 101-106.

23. Черняк О. І. Методика визначення зовнішньоекономічної безпеки України / О. І. Черняк, А. В. Ставицький // Экономическая безопасность, разведка и контрразведка. — 2002. — № 1 (1). — С. 3 - 7.

24. Шергіна Л. А. Методичні засади оцінювання рівня економічної безпеки підприємства: показники, критерії ефективності / Л. А. Шергіна, Т. В. Кузнецова // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спец. вип. : у 2 ч. Економіка підприємства: теорія і практика. Ч. 2. — К. : КНЕУ, 2010. — С. 203–212.